

Lalita Gandbhir
4200 North Ocean Dr.
#1501 - 2
Riviera Beach, FL 33404
lalitagandbhir@hotmail.com

माझं पुणं

माझ्या माहेरची माणसं मूळची कोकणातली. मग माझ्या आजोबांची पिढी धारवाड, हुबळी व मुंबईत राहात असे. माझे सगळे आजोबा, तीन भाऊ निवृत्त झाल्यावर त्यांनी 'पुणं मध्यवर्ती, शिक्षण चांगलं, हवा उत्तम' म्हणून पुण्याला स्थायिक होण्याचा निर्णय घेतला.

पण पुण्याला आमच्या जातीमुळे (सारस्वत ब्राह्मण) त्यांना कुणी राहायला जागा देईना. मुख्य तक्रार 'ते सारस्वत मासेमटण खातात' ही होती. मग 'मासेमटण खाणार नाही' ही अट मान्य करून एका उदारमतवादी ब्राह्मण कुटुंबाने त्यांना राहायला जागा दिली.

तेव्हाचं (१९२९ ते ३६) पुणं अगदी 'सोवळं' होतं. लग्नाला बोलावलं तरी सारस्वतांसाठी वेगळी पंगत मांडायचे. म्हणजे पंगत एकच पण आमच्या घरच्या माणसांना जरा बाजूला पाट मांडून बसवायचे. मुंबईत, धारवाड हुबळीत हा अनुभव त्यांना आलेला नव्हता. आमच्या घरातल्या स्त्रीवर्गाने लग्नाला जाणं बंद केलं. तरुण मंडळी जात राहिली. मला असा अनुभव आला नाही. १९४५ सालापर्यंत 'जमाना बदल गया था.'

'मासेमटण खायचे नाहीत' बंधनामुळे आमची मंडळी वैतागली. ते लपवून छपवून भाड्याच्या घरात मासे खातच होते हा मुद्दा वेगळा. मुक्तपणे हवं ते खाता यावं म्हणून त्यांनी बंगला बांधायचा निर्णय घेतला. 'सारस्वत ब्राह्मणांना देवानेच मासे खायला परवानगी दिलीय. पुण्याचे ब्राह्मण आम्हाला अडवणारे कोण?' हा त्यांचा पवित्रा.

१९३६ साली त्यांनी माडीवाले कॉलनी, सदाशिव पेठ इथे बंगला बांधला.

ससूनमधे माझा जन्म झाला, मी बंगल्यात पोचले आणि पुण्याची झाले.

माझ्या आठवणीतला बंगला अंगणातल्या नारळ, आंबा, सुपारी, पेरू, चिक्कू, रामफळ, सिताफळ, केळी या झाडांनी सजलेला आहे.

माझ्या लहानपणच्या अगदी सुरवातीच्या आठवणी दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळच्या आहेत.

जपान बॉंबिंग करणार म्हणून रात्री दिवे लावायला परवानगी नव्हती, खिडक्यांच्या काचा माझ्या आजोबांनी काळ्या करून घेतल्या होत्या. सूर्य मावळण्याच्या आत जेवण उरकून खिडक्या बंद करून आम्ही सगळे मधल्या म्हणून सुरक्षित खोलीत बसायचो. भोंगा वाजला की दिवे बंद. (भोंगा हा 'जपानी विमानं येणार आहेत' याची सूचना.) प्रत्यक्षात विमानं आलीच नाहीत. जपान रंगूनला पोचलं आणि दुसरा अणुबॉम्ब पडून युद्ध संपलं. पुण्यावर बॉम्ब पडले नाहीत.

पुण्यात कॅम्पमध्ये दुसऱ्या महायुद्धात गोरे सोल्जर्स राहात होते त्यांचे ट्रक टिळक रोडवरून स्वारगेटकडे जायचे. ट्रकमध्ये मागे गोरे सोल्जर्स उभे असत. हे ट्रक जाऊ लागले की त्यांच्या मागे आम्ही फूटपाथवरून "टॉमी" "टॉमी" म्हणून ओरडत धावायचो. एकदा त्यांचा ट्रक बिघडला. सगळे सोल्जर्स रस्त्यावर उतरले. आम्ही त्यांच्या भोवती घोळका केला. त्यांनी आम्हा मुलांना चॉकलेट्स दिली. त्या सोल्जरने दिलेलं चॉकलेट हे माझ्या आयुष्यात मी खाल्लेलं पहिलं चॉकलेट असावं. त्याची चव मी जन्मात विसरणार नाही.

'काही जर्मन मुलांनाही अशीच सोल्जर्सनी दिलेल्या पहिल्या चॉकलेटची आठवण आहे' असं मी वाचलेलं आहे. खरं सांगायचं तर ह्या सोल्जर्सच्या मागे धावायला आम्हाला सक्त मनाई होती. ते मुलं पळवतात अशी वदंता होती.

पुढे बॉस्टनमध्ये मला एक इलेक्ट्रॉनिक भेटला.

"तू भारतातली कुठली?" असे त्याने विचारताच "मी पुण्याची" असं उत्तर मी दिलं.

तेव्हा त्याने "दुसऱ्या महायुद्धात मी पुण्याला होतो. टिळक रोडवरून ट्रकने येतजात होतो. I had real fun then. असं सांगितलं.

थोडक्यात पुण्याला युद्धात अमेरिकन सोल्जर्सही राहात होते. युरोपला गेलेल्या सोल्जर्ससारखं त्यांना लढावं लागलं नाही. युद्ध त्यांच्यापर्यंत पोचलंच नाही. त्यांना मजा आली.

पण युद्धात पुण्यातल्या लोकांचे खाण्याचे हाल झाले.

दूध, भाजीपाला, गहू, तांदूळ सगळं लष्करासाठी कॅम्पकडे जायचं. पुण्यात खाद्यपदार्थांची टंचाई होती.

दूध, गूळ, साखर, गहू, तांदूळ मिळतच नव्हते. इंधन नव्हतं. आमच्या बंगल्यात लाकडं चुलीत घालून स्वयंपाक करायचे. लाकडं मिळेनाशी झाल्यावर भुशाच्या शेगड्या आल्या. गोल लोखंडी शेगड्यांत भुसा भरून, शेगडीच्या मधे असलेल्या गोलाकार नळकांड्यात कागद घालून भुसा पेटवायचा. भुशाचा खूप धूर व्हायचा. ओलसर असला तर भुसा पेटायचा नाही.

धान्याचा काळाबाजार चालू होता. त्यात घेतलेलं धान्यही खराबच असे. माझ्या काकीने रस्त्याच्या बाजूला उगवलेला टाकळा उपटून त्याची भाजी केलेली मला आठवते. दूध मिळालं तर पाणीदार व नासायला आलेलंच असे (लष्कराने नाकारलेलं). माझी काकी त्यात हळदीचं पान घालून खरवसासारखं काहीतरी करायची. माझे मामा मिलिटरीत डॉक्टर होते. ते कंडेन्स मिल्कचे कॅन आणायचे. तेवढंच आम्हा मुलांना मिळालेलं दूध. बाजरी, ज्वारी, मका जे मिळेल त्याच्या माझी काकी भाकऱ्या करायची म्हणून असेल, आजतागायत मला पोळ्यांपेक्षा भाकऱ्या आवडतात. आमच्या कुटुंबात युद्धापूर्वी व नंतर वाढलेली मुलं युद्धाच्या काळात जन्मून वाढलेल्या मुलांपेक्षा उंच आहेत. 'युद्धात वाढलेल्या मुलांना पौष्टिक खाणं मिळालं नाही म्हणून ती मुलं खुजी राहिली' असं माझ्या काकीचं म्हणणं. पुढे सरकारने 'रेशनिंग' हा प्रकार सुरू केला. कुटुंबातील माणसांच्या संख्येप्रमाणे मोजून मापून धान्य मिळायचं.

पुढची माझी ठळक आठवण गांधींचा खून झाला त्या वेळची.

आमच्या घराजवळच एका बंगल्यात गोडसे नावाचं कुटुंब एके काळी भाड्याने राहात असे. 'गांधींचा खून ब्राह्मणाने केला' हे समजताच अब्राह्मणी खवळलेला जमाव ब्राह्मणी सदाशिव पेठेवर चालून आला. तो 'गोडसेचं एकेकाळी आमच्या जवळच बिऱ्हाड होतं' त्या बंगल्याकडे वळला. तिथल्या वृद्ध आजीआजोबांना बाहेर काढून त्यांनी विहिरीत टांगलं. कुणीतरी तेव्हा जवळच्याच 'केसरी' या वृत्तपत्राच्या कार्यालयात जाऊन पोलिसांना फोन केला. ते जमावाला कळलं म्हणून तो जमाव दगड फेकत आमच्या कॉलनीत फैलावला.

तो जमाव आमच्या बंगल्यासमोरून दगडं फेकत गेला. आमच्या घरासमोरच्या झाडांमुळे फार दगड आमच्या घरापर्यंत पोचले नाहीत पण काही खिडक्यांची तावदानं फुटली. त्या जमावातल्या काही पुरुषांच्या चेहेऱ्यावरचा संताप मला अजून आठवतो. त्यांनी ठोकलेल्या आरोळ्या मला समजल्या नाहीत पण लक्षात आहेत.

पुढे केसरीच्या कार्यालयाला त्यांनी आग लावली.

मी लहान होते तेव्हा पुण्यात बंगल्याची कल्पना अभिनव मानली जात असे. प्लॉटमध्ये एक किंवा दुमजली घर, भोवती अंगण, त्यात बाग असे हे बंगले नुकतेच जुन्या वाड्यांची वस्ती असलेल्या पुण्याभोवती तेव्हा (१९३० सालानंतर) बांधले जात होते. एका बंगल्यात एकच कुटुंब अशी पाश्चात्य पद्धतीची कल्पना होती, पण प्रत्यक्षात आमच्या भोवतालच्या बंगल्यात एक, दोन भाडेकरू असतच. एक नवराबायको, एक मूल असं कुटुंब किंवा कॉलेजातले दोन विद्यार्थी भाड्याने राहात होते.

माझ्या लहानपणी (१९४३ – १९५३) सदाशिव पेठेतल्या बंगल्यांची दारं दिवसभर सताड उघडी असत. फक्त रात्री ती बंद केली जात. आम्हा मुलांचा सर्व बंगल्यांतून मुक्त संचार होता. पण मोठी माणसं शेजाऱ्यांपासून फटकूनच राहायची. सर्वांची एकमेकांशी ओळख होती. हळदीकुंकवाला, मंगळागौरीला, लग्नाला शेजाऱ्यांना आमंत्रण दिले जाई. पण तिथे संबंध संपले म्हणायचे. नाही म्हणायला एखाद्या बंगल्यातल्या बाबीचं जवळच्या बंगल्यातल्या बाब्याशी प्रेमप्रकरणही असे. आम्हा मुलांना ह्या सर्व भानगडी माहित असत. पण मोठी माणसं त्यात डोकं घालत नसत. बाब्या—बाबीचे आईवडील हे प्रकरण निस्तरतील अशी त्यांची विचारसरणी होती.

सदाशिवमधल्या (सदाशिव पेठेतल्या) आमच्या बंगल्याभोवती कुणी हौशी निवृत्त आजोबांनी किंवा काक्याकाकांनी केलेल्या बागा असायच्या. त्यांना पाणी घालण्याचा सकाळी कार्यक्रम व्हायचा. भाज्या आणायला घरातलं कुणीतरी मंडईत जात असे. बहुतेक घरात बायकाच स्वयंपाक करत. धुण्याभाड्याला बाई असे. बायका नऊवारी किंवा गोल साडी नेसणाऱ्या होत्या.

तेव्हा जिमखान्यावरही बंगले होते. पण ह्या बंगल्यात व आमच्या बंगल्यात फरक होते. ह्या, निदान मी भेट दिलेल्या बंगल्याततरी खरोखरच एकच कुटुंब राहात असे. भाडेकरू नव्हते. बंगल्याभोवतालचं मोठं अंगण, त्यात दगडविटांच्या ओळी लावून माळ्याने केलेली सुंदर बाग, घरात आधुनिक फर्निचर, जमिनीवर गालिचे व खिडक्यांना पडदे असं ह्या बंगल्यांचं स्वरूप मला आठवतं. डेक्कनवाल्यांच्या घरात स्वैपाकीणबाई व इतर कामाला बायका असत. ह्या बंगल्यात राहणाऱ्या बहुतेक बायका गोल साडीवाल्या होत्या. त्या बॅडमिंटन, पत्ते वगैरे खेळत.

सदाशिव पेठेतल्या रस्त्यांवर पायी चालणारे, सायकलवाले व टांगेवाले यांची बरीच रहदारी असे. डेक्कनचे रस्ते दुपारी मोकळे असत (तेव्हा रिक्षा नव्हत्या).

मुख्य म्हणजे डेक्कनच्या बंगलेवाल्यांची दारं बंद असत. डोअरबेल मी प्रथम डेक्कनच्या बंगल्यात पाहिली.

सदाशिवपेठेसारखा डेक्कनच्या बंगल्यातही मुलांचा सगळीकडे मुक्त संचार होता.

माझी शाळा शनिवार पेठेतली म्हणून माझ्या मैत्रिणी वाड्यात राहणाऱ्या होत्या. वाडे तेव्हा दोन प्रकारचे होते. काही वाड्यात मालक राहत असत. त्या वाड्यांची शान टिकून होती. मधे चौक, त्यात विहीर, प्राजक्त, बकुळीची झाडं, मुलांना खेळायला जागा, आत तक्केलोड घातलेली सरंजामी बैठक, झोपाळा. भिंतीवर पूर्वजांचे जुन्या काळचे जुन्या पद्धतीच्या पेहेरावातले फोटो, त्यात अलंकारांनी मढलेल्या बायका हे मला आठवतं. हे वाडेवाले सरदार, जहागिरदार वा तत्सम कुणी असायचे. मधल्या चौकात मंडप घालून सत्यनारायण वगैरे साजरे करण्याची तेव्हा पद्धत होती. अशा वेळी मुलांना खूप मजा यायची. या वाड्यांचा दिंडीदरवाजा कायम बंद असायचा. दिंडीदरवाजातच असलेल्या लहान दरवाजातून लोकांची येजा चालायची.

मला ह्या वाड्यांचं खूप कौतुक होतं. तर वाड्यात राहणाऱ्या माझ्या मैत्रिणींना बंगल्याची अपूर्वाई होती.

दुसऱ्या प्रकारचे वाडे होते त्यांचे मालक सरदार, जहागिरदार यांचेपैकीच कुणीतरी, एके काळचे श्रीमंत पण त्या मालकांची आर्थिक परिस्थिती काही कारणाने आता खालावलेली. म्हणून त्यांना वाड्यात भाडेकरू ठेवणं भाग पडत होतं.

अशा वाड्यात मालकांनी दोन तीन खणी गाळे पाडले होते. एक गाळा एका कुटुंबाला भाड्याने दिलेला. परिणामी एक कुटुंब राहणाऱ्या वाड्यात अनेक कुटुंबं भरलेली. वाड्यातल्या मधल्या चौकात नळ, मोरी. तिथे कायम वादावादी, कपडे धुणं, पुरुषांच्या, मुलांच्या आंगोळी. सर्व तिथेच. खोल्या अंधान्या, बहुतेक कुटुंबं कनिष्ठ ते मध्यम मध्यवर्गीय. जेमतेम पोट भरण्याइतकी आवक असलेली.

अशा वाड्यांत सर्व कुटुंबांचे दरवाजे सतत उघडे. सकाळी भांडलेले स्त्रीपुरुष रात्री चौकातल्या बकुळीच्या पारावर बसून गप्पा मारणार. सगळे एकमेकांची कार्ये उत्साहाने साजरी करणार. अडीअडचणीला मदत करणार. प्रायव्ही नाही. तरी बंड्या यमी यांचं प्रेमप्रकरण व्हायचं.

अशा वाड्यात भोंडल्याला, मंगळागौर जागवायला खूप मजा यायची.

त्या वेळच्या पुण्यात आम्हा मुलांना कुठेही जायला बंदी नव्हती. डेक्कन जिमखाना, स्वारगेट, शनिवार पेठ व आसपासच्या पेठा ह्या हद्दीत मी मोकळेपणाने हिंडत असे.

पुण्यात आणखी एक मुलांना कॉन्व्हेंटमध्ये पाठवणारा वर्ग होता. त्यांच्याशी माझा लहानपणी संबंध नव्हता. कॉलेजमध्ये थोडासा आला तेव्हाच. ह्या मुलामुलीत उच्चवर्गीय सरकारी नोकरी करणारे मराठी, पार्शी, बोहरा, मुसलमान, क्रिश्चन अशा लोकांचा समावेश होता. काही मुलींचे केस कापलेले होते व त्या आमच्यासारख्या साड्या न नेसता स्कर्ट ब्लाउज अथवा प्रॉक

घालायच्या. 'त्यांना उत्तम इंग्लिश बोलता येतं' अशी आमची व त्यांचीही समजूत होती. भारतीय कॉन्व्हेंटच्या ॲक्सॅटमध्ये ही मुलं इंग्लिश बोलायची व आमच्यापासून फटकून राहायची. हा समाज 'जास्त वेस्टर्नाइज्ड होता' अशी समजूत प्रचलित होती.

त्या काळच्या पुण्यात बहुसंख्यांक मराठी समाजात काही अल्पसंख्यांक कुटुंबांनी विखुरलेली होती. माझ्या वडिलांचा पाय अधू होता. त्यांचा स्टेशनरी सामान विकण्याचा धंदा होता. त्यांना मदत म्हणून सॅपल्सची पिशवी घेऊन मी त्यांच्याबरोबर हिंडायची. तेव्हा अशा काही कुटुंबांशी माझी भेट झाली.

माझ्या वडिलांच्या बरोबर मी एका मुसलमान व्यापाऱ्याच्या दुकानात जात असे. बाहेरच्या खोलीत दुकान होतं, आतल्या दोन खोल्यात त्या व्यापाऱ्याचं कुटुंब राहायचं. दुकानाच्या मागे एक दरवाजा होता. त्या दरवाजावर पडदा लावलेला होता. 'मागच्या दरवाजातून आत जायला पुरुषांना बंदी आहे' असं माझे वडील म्हणत.

तो दुकानदार, मी वडिलांबरोबर असले की, "बेबी, अंदर आव" म्हणायचा. मी पडदा उघडून आत गेले की पंजाबी ड्रेसमधल्या त्या बायका माझं प्रचंड स्वागत करायच्या. "आवो..आवो.. बैठो बेबी, कितनी उंची हो गई एक सालमे" असं म्हणत माझ्यासमोर मिठाईचं ताटच ठेवायच्या. त्यांनी घरी केलेली ती मिठाई चविष्ट असे. त्या दुकानात जायला मला खूप आवडायचं.

त्या व्यापाऱ्याच्या मागच्या दोन खोल्यात सामान ठासून भरलेलं असे. त्या बायकांचा वावर त्या दोन खोल्यातच होता. मराठी समाजात त्यांचा वावर नव्हता. त्यांच्या समाजात ते कुटुंब मराठी समाजाशी समांतर जीवन जगत होतं.

दुसरं एक वाण्याचं कुटुंब पुढे दुकान व मागे एका खोलीची जागा अशा रीतीने राहायचं. वाण्याची पत्नी जरूर पडल्यास दुकानात विक्रीचं काम करायची.

त्या काळात (१९४३ ते १९५३) पुणं लहान होतं. स्वारगेट ते डेक्कन ते शनिवार पेठ चालत जाणं शक्य होतं.पर्वती आवाक्यात होती. विठ्ठलवाडी, चतुःशृंगी, सिंहगड अशा ठिकाणी आम्ही ट्रिपला जात असू. वाटेत शेत आणि जंगल होतं. पुण्यातल्या टिळकरोडच्या जवळ असलेल्या आमच्या घरात रात्री कोल्हेकुई ऐकायला येत असे.

पुण्यात गणपतीला, नवरात्रीला, श्रावणात आम्ही मुली दोघी तिघी मिळून हिंडत होतो.

पुणं सेफ होतं. शारीरिक इजेचा धोका नव्हता. पण भुरट्या चोऱ्या व्हायच्या. कारण प्रत्येक वस्तूला किंमत होती. अंगणात राहिलेली वस्तू, चपला, कपडे चोरीला जायचे. सायकली जीवापाड संभाळत असत. एवढंच नव्हे तर झाडावरचे पेरू, आंबे चोरले जात. बागेतली फुलंही लोक काढून न्यायचे.

पुण्यात माझ्या कक्षेत तेव्हा खूप श्रीमंत असं कुणीच नव्हतं. सायकल हे मुख्य वाहन होतं. अगदी हाताच्या बोटार मोजता येईल इतक्या कुटुंबांकडे कार होती. स्टेशनला जायला टांगा आणायचे. प्रवास बस किंवा ट्रेनने व्हायचा.

तेव्हा हॉटेलात बाहेर जेवण्याची पद्धत नव्हती. तसंच लोक हॉटेलात क्वचितच उतरायचे. परिणामी पुण्याला आमच्या घरी सतत पाहुणे येत असत. मुंबईहून येऊन पुण्याला एक रात्र राहून बेळगावची आगगाडी पकडण्याचा त्यांचा बेत असे.

सिनेमा, नाटक बघणं, बाहेर भेळ खाणं हीसुद्धा चैन मानली जाई. नातेवाईकांना भेटायला, लग्नमुंजीसाठी प्रवास व्हायचा. पण साइटसिईंगला कुणी प्रवास केलेला मला आठवत नाही.

देवळासमोर तेव्हा जत्रा भरायची. पाळण्यांची हाताने फिरवण्याची चक्र, छोटी नाटकं, जादूचे प्रयोग, शक्तीचे प्रयोग असे खेळ व्हायचे. वस्तू, खेळणी विकायला ठेवलेली असायची. जत्रांना खूप मजा यायची. बाबा मला एक रुपया खर्चाला द्यायचे. तो घेऊन मी खाऊ का खेळणी का चक्र असं करत करत तासनतास घालवायची.

दिवाळी, गणपती, नवरात्र, दसरा, हळदीकुंकू सत्यनारायण असे सण व पूजा साजऱ्या होत असत. देवळात कीर्तन व्हायची. गणपतीला कार्यक्रम व्हायचे. त्याला लोक जात. नवरात्रात घोघरी मुलींसाठी भोंडले व्हायचे, लग्नानंतर मंगळागौरीची पूजा, जागरण व्हायची. त्याला खूप मजा यायची

मी दुसरीतिसरीत असताना पुण्याला एक बाई 'स्वतःला मूल व्हावं म्हणून एका देवीला कुमारिका बळी देतेय' अशी हूल उठली आणि पंधरा दिवस आम्ही मुलीच नव्हे तर मुलगेही घरात कैद झाले. पुढे दोनतीनदा अशाच वदंता पसरल्या (प्रत्यक्ष बळी दिल्याचा पुरावा कधी सापडलाच नाही.)

पुण्यात नवरात्रीला खुऱ्या मुरलीधराच्या देवळात बायका घागरी फुंकायच्या. फक्त नंदादीप, समया, निरांजन असा प्रकाश. त्यात गुलाल उधळलेला. देवळात बायकांची खूप गर्दी, हवा कोंडलेली, श्वास गुदमरतोय अशा परिस्थितीत घागरी तोंडाला लावून फुंकणाऱ्या बायकांच्या अंगात यायचं. त्या 'घू घू' करून नाचायला लागायच्या. इतर बायका त्यांना मळवट भरून नमस्कार करायच्या.

घरून बंदी असूनही कुतूहल म्हणून हा प्रकार बघायला मी चोरून जात असे.

पुण्यात बऱ्याच घरांत सोवळंओवळं हा प्रकार होता. बायकांना ओलेल्याने स्वयंपाक करताना मी पाहिलंय.

प्रगत पुण्यात लाल आलवण नेसलेल्या डोक्यावरून पदर घेणाऱ्या विधवा होत्या.

आमच्या घराजवळच्या भिकारदास मारुतीच्या व नारदाच्या देवळात मी आजीबरोबर कीर्तनाला जात असे. मारुतीच्या देवळात दशावतारी नाटकंही व्हायची. त्यातले नऊवारी लुगडं नेसलेले दाढीचे खुंट असलेले स्त्रीपार्टीचं काम करणारे पुरुष मला स्पष्ट आठवतात.

जेवणखाण साधं असे. गोडघोड सणावारालाच व्हायचं. आइस्क्रीम खायला जाणं ही मोठी पर्वणीच वाटायची. मासेमटणसुद्धा खाणाऱ्यांच्या घरी आठवड्यातून एकदा येत असे. रोजचं जेवण भात भाजी, आमटी पोळी, चटणी कोशिंबीर असं असे. कुणी चहाला आलं तर शिरा, पोहे असं काही बनवलं जाई.

फार कपडे कुणाकडेच नसत. बाईला लग्नात शालू, पैठणी असं काही घेतलं जाई. थोडे दागिने तिच्या अंगावर घातले जात. तोच शालू व तेच दागिने ती कायम लग्नामुंजीला वापरत असे. घड्याळ, फाऊंटनपेन, सायकली ह्या वस्तू किंमती मानल्या जात.

मुलींकडे रोज घालायचे दोन फ्रॉक व परकरपोलकं एवढेच कपडे असत. बारा वर्षांच्या मुली साड्या नेसू लागत (हे आमचं दुर्दैव). मुलांकडे हाताच्या बोटारवर मोजता येतील एवढी खेळणी असत. सागरगोटे, बाहुली, बाहुला, चारपाच खेळातली भांडी, क्रिकेटची बॅट, गोट्या, भोवरे, चेंडू, पतंग एवढंच. म्हणून आम्हाला खेळण्यांची कमी भासली नाही. पानं, काचांचे तुकडे, बांगड्यांचे तुकडे, सिगरेटच्या पाकिटातल्या चांद्या, मोराची पिसं, कापडांचे तुकडे हे सगळं आम्हाला मौल्यवान वाटत असे. माझ्याकडे लहानपणी एक लोलक होता. तो मला अजूनही आठवतो. वडिलांचं काम केलं की ते मला रिबिनी, केसाला लावायच्या पिना असं काही घेऊन देत. की मी खूष.

तेव्हा हिराबागेत आंतरशालेय मॅचेस व्हायच्या. त्यात खो-खोचा खेळ असलेला मला आठवतं. सकाळी हिराबागेत, नंतर मग जेवून शाळेत असा आमचा वर्गातल्या मुलींचा कार्यक्रम असे. (हिराबाग हे मोठ्ठं मैदान होतं.)

त्या काळी बरीच मुलं व्यायाम मंडळात जात. तेव्हा आम्ही छापापाणी, हुतूतू, लंगडी, लगोरी, सूरपारंब्या हे देशी खेळ व क्रिकेटसारखे परदेशी खेळही खेळत असू. बरीच मुलं गाण्याच्या क्लासला जायची. काही मुली शिवण, भरतकाम शिकायच्या. अगदी थोड्या मुली रोहिणी भाटे यांच्या नाचाच्या क्लासला जात असत. मीही त्या क्लासमध्ये होते. गाण्याचं शिक्षण तेव्हा शिष्टसंमत होतं. पण 'नाचणं' हा प्रकार शिष्टसंमत नव्हता. माझ्या वडिलांनी टिकेची पर्वा न करता मला नाचाच्या क्लासमध्ये घातलं होतं.

'तयार कपडे' हा प्रकार तेव्हा नव्हता. कपडा घेऊन शिंप्याकडे शिवायला टाकायचा. कपडा घेताना खूप चर्चा, घासाघीस व्हायची.

पुष्कळ बायका भरतकाम, शिवणकाम करायच्या. स्वेटर विणायच्या. मुलींना शिकवायचे प्रयत्न करायच्या.

सगळी दुकानं लक्ष्मी रोडवर होती. दुकानदार मराठी होते. दुसरं खरेदीचं ठिकाण तुळशीबाग. तिथे मी अजूनही जाते. तुळशीबाग हा मायाबाजारच होता. अजूनही आहे. (तुळशीबाग पेशवेकालीन आहे. त्यात देवळं व खूप दुकानं आहेत.)

कल्पना भेळ, लकी, जीवन व डेक्कनचं इराण्याचं रेस्टॉरंट ही आमची बाहेर खाण्याची ठिकाणं. इराण्याच्या कटलेटसारखं कटलेट मला पुन्हा मिळालंच नाही. आइस्क्रिमसाठी आम्ही कायम बुवाकडे जात असू. (हे बाहेर खाणं बाबांमुळे. घरच्यांना ते पसंत नव्हतं.)

तेव्हा फार पैसे कुणाकडेच नव्हते. पैसा पैसा वाचवून जे शिलकीत पडायचे ते कसे व कुठे ठेवायचे ह्याविषयी पिढ्यांपिढ्यात मतभेद होते. पन्नाशीच्या वरच्या स्त्रीपुरुषांचा कल सोने घेण्याकडे होता. नंतरची पिढी पोस्टात पैसे ठेवायची. तरुण पिढी बँकेत ठेवायची. 'बँक बुडेल' ही भीती पन्नाशीच्या पलीकडच्यांच्या मनात होती. सगळेच 'शक्यतो कर्ज काढू नये' या मताचे होते.

स्त्रियांना उरलेल्या पैशाचे लग्नात मुलीच्या अंगावर घालायला दागिने करायचे असत. छोटासा बंगला बांधायची इच्छा सर्वांनाच होती.

उरलेले पैसे स्टॉक्समध्ये घालायची हिंमत फारच फारच थोड्या लोकांना होती. किंबहुना स्टॉक खेळण्याइतके पैसे अगदी थोड्या कुटुंबांकडे होते.

'दारू पिणं हे फार वाईट' अशी समजूत प्रचलित होती. माझ्या परिचयाच्या कुटुंबांत दारू कुणीच पीत नसे. पण टिळक रोडला आमच्या बंगल्याजवळ दारूचा गुत्ता होता. तिथे मारामाच्या व्हायच्या. टिळक रोडच्या आसपास बंगले उठताच तो बंद पडला.

तेव्हा लग्नं स्वस्तात व्हायची. दोन तीन हजार खर्च व्हायचे. त्यावेळी पुण्यात बरीच लग्नं ब्राह्मण कार्यालयात व्हायची. सकाळी शुभ मुहूर्तावर लग्न, नंतर आलेल्या मंडळींना पेढा व फुलांचा गुच्छ, निवडक आमंत्रितांना ठराविक मसालेभात, बटाट्याची भाजी, पुऱ्या व जिलबी याचं आग्रही जेवण. एवढं झालं की संपलं लग्न. संध्याकाळपर्यंत कार्यालयात सामसूम.

त्यावेळच्या पुण्यातल्या एका लग्नाची मला ठळक आठवण आहे.

एकदा मी व माझी मैत्रीण शनवारातल्या (शनिवार पेठेतल्या) आमच्या एका मैत्रीणीच्या घरी जात होतो. आम्ही वाड्यात पाऊल टाकताच वाड्याच्या दरवाजालगतच्या बिन्हाडातून एक मध्यमवयीन बाई बाहेर आली. थोडी स्थूल, केस अर्धे पिकलेले. आम्हाला अडवतच ती म्हणाली, "मुलीनो थांबा. तुमची नावं काय?" आम्ही नावं सांगितली. मग तिने विचारलं, "तुमची जात काय?" माझी जात ऐकताच मला तिने 'कट' केलं. माझ्या मैत्रीणीची जात 'कोकणस्थ', तिला हवी तशी होती. मग तिने विचारलं, "तू कितवीत आहेस?" मैत्रीण म्हणाली, "आम्ही दोघी आठवीत आहोत."

"अस्सं का? माझ्या मुलाला नोकरी लागलीय. वय चोवीस. लग्नकर्तव्य आहे. तुझ्या नात्याची कुणी मुलगी लग्नाची आहे का?"

माझी मैत्रीण म्हणाली, "आहे ना! माझी मोठी बहीण."

"अस्सं का? मग तू घरी जा आणि तुझ्या आईला मला भेटायला सांग."

आम्ही उत्साहाने माझ्या मैत्रीणीच्या घरी गेलो. तिची आई धुणं धूत होती. तिने काम थांबवलं आणि लगेच लुगडं बदलून ती म्हणाली, "मला त्या वाड्यात पोचवा." आम्ही दोघी परत वाड्यात गेलो. ती वरमाई भेटताच "तुम्ही दोघी आता जा" म्हणून आम्हाला घरी पाठवलं. दुसऱ्या दिवशी मुलगी बघितली. दोन दिवसात बोलणी झाली. दोन आठवड्यात लग्न झालंही. दोन हजार खर्च आला. तेव्हा फार अपेक्षा नव्हत्या. वाड्यातल्या लहान जागेत त्यांनी ह्या जोडप्याला सामावून घेतलं.

त्याकाळी मुलींनी घरकामात मदत करावी, त्यांना स्वयंपाक आलाच पाहिजे अशी विचारसरणी होती. मुली लहान भावंडांना संभाळत. स्वयंपाक करून शाळेत घेत. मुलांना त्यामानाने मोकळीक होती. पण बाहेरची कामं त्यांनी करावी अशी अपेक्षा होती.

तेव्हाच्या त्या काळी प्रगत मानलं जाणाऱ्या पुण्यात थोडेच प्रेमविवाह व्हायचे. जातीयता होतीच. कोकणस्थ, देशस्थ प्रेमविवाह असले तरी आईवडील तोंड वाकडं करून परवानगी द्यायचे. मुलींची लग्नं लवकर करून टाकण्याची पद्धत होती. मॅट्रिकला पोचताच माझ्या वर्गातल्या दोघी तिघींची लग्नं झाली. कॉलेजमध्ये मुलींची आर्टस्ला गर्दी असे. शिक्षण व नवरा शोधणं एकाच वेळी चालू. काही थोडक्या मुलींना उच्च शिक्षण घेण्याची मुभा मिळाली. "तिने पैसे मिळवले तरी ते सासरच्यांना मिळणार, मग आपण का तिच्या शिक्षणावर पैसे खर्च करायचे?" असं लोक उघड उघड बोलत.

प्रेमविवाह ओळखीच्या मुलांशी व्हायचे. भावाचे मित्र, चाळीतली ओळख, शेजारी असं काहीसं. डेटिंग नव्हतंच. प्रेमविवाह करण्याची हिंमत असलेल्या मुलीचं मला कौतुक वाटायचं. ठरवून झालेल्या विवाहात मुलगी दाखवायचा कार्यक्रम व्हायचा तो मला फार अपमानास्पद वाटायचा. त्या काळीही बंधन झुगारून मुली कुणाबरोबरतरी पळून जात, कुणाकडूनतरी फसवल्या जात. अखेर शेवटी हार्मोन्स रूढी बंधनांवर मात करत.

तेव्हा पुण्यात पावसाळ्यात नद्यांना पूर येत असे. धरणं नव्हती. दुथडी भरून वाहणाऱ्या नदीत लकडी पुलावरून अंगात जिद असलेले तरुण उड्या टाकत. दर वर्षी भोवऱ्यात सापडून एक दोघं बुडून मृत्यू पावत.

पुणं तेव्हा शिक्षणासाठी प्रसिद्ध होतं.

पुणेकरांची उर्मट म्हणून ख्याती होती. ती परंपरा अजूनही चालू आहे. अगदी अलीकडेच मी पुण्याला गेले होते तेव्हांची गोष्ट. ड्रायक्लिनिंगला दिलेल्या कपड्यांची रिसिट अस्पष्ट होती म्हणून मी मालकाला विचारलं, "किती पैसे द्यायचे?" त्याने माझ्याकडून रिसिट घेऊन परत माझ्यासमोर चक्क फेकली. म्हणाला, "वाचा". मी म्हटलं, "अहो आकडे अस्पष्ट आहेत" मग त्याने ती रिसिट पाहिली. त्यालाही ती वाचता आली नाही. मग एका पुस्तकात बघून मला किती पैसे ते सांगितलं. पण "सॉरी" काही म्हणाला नाही.

मी त्याला म्हटलं, "मला कसं पुण्याला घरी आल्यासारखं वाटलं." तो माझ्याकडे आ वासून बघत राहिला.

पुणेकर तेव्हा 'चिकट' म्हणूनही प्रसिद्ध होते. हॉटेलात जाऊन एक कप चहा ऑर्डर करायचा. त्यातला 'अर्धा बशीत ओतून एकाने प्यायचा. भरलेल्या कपातून दुसऱ्याने प्यायचा' असे खेळ पुणेकर खेळायचे.

लहानपणी मी दिवेलगणीच्या वेळी आजोबांना पकडून पर्वतीला नेत असे. तिथे एका देवळाच्या आवारात गजाच्या खिडक्या आहेत. तिथे खूप वारा येतो. दिवेलगण झाली की पर्वतीभोवती पार टिळकरोडपर्यंत अंधार असायचा. पलीकडचं पुणं हिऱ्यांच्या खाणीसारखं झगमगायला लागायचं. ते पुणं पाहण्यासाठी मी पुन्हा पुन्हा पर्वतीला जायची, ते माझं पुणं आता अस्ताला गेलंय. पण माझ्या स्मृतीत आणि हृदयात ते अजूनही जितंजागतं आहे.